

Opponensi vélemény

Mezey Barna: A munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtás történetében

(A fenyítőházi modelltől a rabdolgoztató házakig)

Az értekezés olvasásakor azzal a klasszikus problémával szembesül a bíráló: hol van a határ a történettudomány és jogtörténet között? Míg előbbi, ha úgy tetszik a tágabb értelemben vett jogtudomány segédtudományának tekinthető, utóbbi maga is a jogtudomány része. Pusztán attól jogi jelleget kapna egy értekezés, hogy egy adott jogintézmény történetét dolgozza fel? Aligha. Ahhoz, hogy jogi tudományos jellege legyen, ennél többre van szükség. Olyan kontextusban kell bemutatnia a vizsgálat tárgyát képező jogintézményt, hogy az nem pusztán leíró jellegű, hanem a jelenre, illetve esetleg a jövőre nézve is hordozzon magában valamifajta üzenetet.

A tudományfejlődés-elmélet tisztázta minden emberi tudás paradigmatis elöfeltételezettségét és kizárólag csak ebből kiindulva valós értelmezhetőségét, jövőnk választását a múltnak jelenben folyó megértése lényegesen befolyásolja.

Egy gyakorlati jogterülettel foglalkozó jogász számára nehéz kérdés lehet annak meghatározása, hogy egy történeti témájú értekezésnek mitől lesz tudományos értéke. Ezen a területen ugyanis nem annyira az újdonságok felvázolása a cél, mint inkább a történeti folyamatok hiánypótló jellegű felvázolása, az események pontos összefoglalása, és emellett esetleg mindennek kivetítése a mai korra és a tanulságok levonása. Tulajdonképpen tehát valóban jogtörténet-írásról van szó, a szerző összegyűjt és szintetizál, ezért a kutatómunka szerepe dominál az újdonság erejével ható saját nézetek kifejtésével szemben. Az egyéni vélemény megfogalmazása ugyanakkor a történelmi tények vizsgálata kapcsán sem mellőzhető. Rengeteg olyan pontja van a műnek, ahol a szerzőnek adott a lehetősége, hogy akár a vizsgált korban, akár a jelenlegi tudományos életben vitássá tett kérdések kapcsán saját véleményét kifejtse vagy legalábbis utalás szintjén megemlítsa, mely lehetőséggel él is a szerző – legyen szó akár terminológiai kérdésekről, akár a jogintézmények lényegét illető megállapításokról.

Hálátlan feladat ugyanakkor a bírálóé, hiszen akkor is hibákat kell keresnie, amikor legszívesebben csak a „műélvezetre” koncentrálna. Éppen ezért már ehelyütt le

kívánom szögezni, hogy jelen esetben egy kiváló értekezésről beszélhetünk, azonban az „eljárési feladatok megoszlásának” elvéből következően elsősorban a szerző feladata a mű érdemeinek kidomborítása, míg a bíráló (hálátlan) feladata, hogy az esetleges hiányosságokra, pontatlanságokra rávilágítson. Ennek ellenére mindenképpen kiemelendő, hogy a szerző az értekezés tárgyát képező kérdéseket a lehető legszélesebb társadalmi kontextusba helyezve vizsgálta, mely vizsgálat mögött mintaszerű kutatómunka áll. A mű mentes a tárgyi tévedésektől, a szerző önálló kutatásain alapuló, szakmailag kellően alátámasztott megállapításait tartalmazza, és a munka összességében is oly magas tudományos értéket képvisel, hogy mindenképpen alkalmas a pozitív elbírálásra. Az opponens eljárési szerepe tehát nem vezethet oda, hogy kizárólag a hibák kidomborítására koncentráljon és ezáltal elsikkadjanak a mű érdemei – stílszerűen úgy is fogalmazhatunk, hogy az opponensnek a jó ügyészhez hasonlóan nemcsak a „terhelt” bűnösségét alátámasztó tényeket és a súlyosító körülményeket, hanem az ártatlanságot erősítő tényeket és az enyhítő körülményeket is maradéktalanul fel kell tárnia. Jelen értekezés kapcsán sokkal könnyebb pozitívumokat találni, mint negatívumokat.

Az értekezés első része, amivel legelőször szembetalálkozunk, az maga a címe, amely problematikusnak tűnhet. Közhelyként hat, de igaz, hogy a „nomen est omen” mondás megfelelően alkalmazandó az írott művekre is. Szépirodalmi alkotásoknál az olvasó figyelmének felkeltésén túl az eladhatóságot hívatott elősegíteni, tudományos munkáknál pedig a téma szabatos megjelölésével, a tartalom pontos körülhatárolásával jelzi az olvasó felé, hogy mire is számítsa, ha a művet a kezébe veszi. Ebből a szempontból a címe bár első pillantásra kissé pontatlannak tűnhet, azonban az értekezés tartalmával is összevetve pontosan írja le a vizsgált témakört. A felületes szemlélő először azt hihetné, hogy a szerző csupán a szabadságelvonó, illetve szabadságkorlátozó büntetésekhez kapcsolódóan vizsgálja a munkáltatás szerepét, azonban nem erről van szó.

Az értekezés tagolása bár alapvetően megfelelő, azonban hagy kívánnivalót is maga után. Bár bagatell kérdésnek tűnhet, azonban megjegyzendő, hogy a tartalomjegyzék nem tartalmaz oldalszámokat – ezáltal pedig éppen az egyik fő funkcióját (a értekezésben való tájékozódás megkönnyítését) nem tudja betölteni. A tartalomjegyzékből megtudjuk ugyan, hogy milyen főbb egységekből áll, azonban az olvasónak nincs lehetősége arra, hogy ez alapján navigáljon a műben.

Kérdéses számomra, hogy miért nem tagolta mélyrehatóbban művét a szerző? Gazdag tartalomnak megfelelő terjedelmű alkotásról van szó, ezért szükséges lett volna további alegységek beiktatása a fejezeteken belül – különös figyelemmel arra, hogy ezt az egyes gondolati egységek lehetővé, sőt indokolttá tették volna. Ráadásul a szerző által egyébként megjelölt egységek tagolása sem eléggé szembetűnő. Szintén szerkesztési hiányosságra utal, hogy az adott fejezeteken belül vannak olyan alegységek, melyek ugyanazt a címet kapták, ezáltal tovább nehezítve a leírtak áttekinthetőségét.¹

Leírási hiba a terjedelem ellenére is nagyon kevés van az értekezésben, ami külön dicséretes – ezek is többnyire gépelési hibák, illetve előfordulnak egybe, illetve különírási tévesztések² (pl. „fogva tartott”). Kiadás előtt ezt a néhány betűkihagyást, betűcserét kiigazítani javaslom.

Az értekezés igen olvasmányos, élvezetes stílusú. A nyelvezetével kapcsolatban ugyanakkor megjegyzendő, hogy néhol átveszi a korabeli forrásokból származó kifejezéseket - még színesebbé, olvasmányosabbá téve a művet - és azokat a főszövegben is alkalmazza (idézőjel nélkül), ami csak azért problematikus, mert egyrészt régies hangzásuk miatt kevésbé illenek a szövegrészbe, másrészt az olvasó számára nem feltétlenül ismert, hogy mit is jelentenek pontosan (pl. „liha”, „sülykór”). Ezek is szintén a kiadás előtt orvoslandóak.

Felmerül, vajon miért keveredik néha a szerző úgymond „látszat-ellentmondásokba”. Például kifejti, hogy a szabadságelvonó szankciók funkciója kezdetben szinte alig volt több, mint az ítélet előtti őrzése a foglyoknak (kvázi „előzetes letartóztatási” funkció). Ezt követően elemzi a korai szabadságelvonó-büntetések fajtáit, köztük a meg lehets differenciáltságról tanúbizonyságot tevő városi árestomokat és carcereket, utalva többek között arra is, hogy a középkor testi büntetéshez igazodó elzárási képében a fogvatartottak jórészt tétlenségre voltak kárhoztatva, majd mindezek után kijelenti; a munka és a börtön kapcsolata is ősi jelenség és ezt bővebben is kifejti. Ezen gondolatsor végigolvasása során első ránézésre úgy tűnhet, hogy a szerző homlokegyenest ellentétes dolgokat ír le ugyanarról a kérdésről, tehát ezek közül valamelyik állítás nyilvánvalóan téves – holott nem erről van szó, a szerző

¹ Pl. Az értekezés 331. és 335. oldalain – ugyanazon fejezeten belül – egyaránt található „reszocializációs megfontolások” című gondolati egység.

² Ez azonban könnyen lehet, hogy a szövegszerkesztő programra vezethető vissza (15, 35, 49, 51, 103, 141, 302, 304, 308, 372, 378, 384. oldalak).

valamennyi állítása helytálló. Itt ugyanis egyáltalán nem tartalmi tévedésről vagy hiányosságról, hanem pusztán az értekezés szerkezetéből adódó félreérthetőségről van szó. A szerző ugyanis nem szoros időrendben halad, hanem az egyes intézményekhez, problémákhoz kapcsolódóan ír az egyes jelenségekről, ebből pedig az adódik, hogy az adott korszak szabályozásának csak egy adott aspektusa, vagy adott eleme kerül a vizsgálat világítótornyaának pásztázó fénycsónája elé. Az olvasó számára a kép tehát csak a nagyobb gondolati egységek elolvasása után állhat össze, míg közben a szerző kijelentései önmaguknak ellentmondónak tűnhetnek. Ez talán világosabb szerkesztési elvekkel, feszebb szerkezettel kiküszöbölhető lenne, mert különben egy ilyen hirtelen kijelentésen, ha az az újonnan következő fejezet elején van és a korábban elmondottak jelentős részével ellentétben áll, az olvasó meglepődhet.

Egyébként ennek kapcsán megjegyezném, hogy nagyon bölcs gondolat a szerző részéről, hogy a jogintézmények vizsgálatát nem korukból kiemelve végzi, hiszen, mint arra többször is utal, az adott kor társadalmi körülményei oly mértékben rányomják bélyegüket az egyes jogintézményekre, hogy azok a társadalmi háttér megfelelő ismerete nélkül szinte már értelmezhetetlenek, de legalábbis könnyen félreérthetőek lennének.

Ugyanakkor ez nem jelenti sajnos azt, hogy a értekezés szerkesztésének elvei teljesen világosak lennének. Nem egyértelmű ugyanis, hogy miért is ebben a korszakban kezdi a szerző a vizsgálódást, ha a jogintézményeknek komoly előképei vannak pl. már az ókorban is? Mert bár önmagában a szerzőnek a nem korokhoz, hanem intézményekhez kötődő tagolási módszere nem kifogásolható, azonban kissé zavarónak hat, hogy néha oldalanként ugrunk évezredek. Talán követhetőbb lett volna, ha a szerző inkább külön (al)fejezetet szentel az előképeknek, és akkor onnan lép tovább a vizsgált korszakokba.

Szintén nem derül ki, hogy a vizsgálódás miért is ér véget ott, ahol véget ér? A jó stílusú, olvasmányos, érdekes művekkel így vagyunk, vagyok. Ehelyütt visszautalnék az értekezés címére: az alcímben két rezsím típus, a fenyítőház és a rabdolgoztató ház kerül nevesítésre, nem derül ki egyértelműen ugyanakkor, hogy miért ez a két intézmény szerepel az alcímben. Arról lenne szó, hogy e vizsgált történelmi korszaknak ez a kezdő és a végpontja? Felmerülhet: az egyik típus lenne a fejlődés kezdete, a másik a vége? A fenyítőházaknál a kezdeti úttörő jelleg valóban megállapítható az értekezésből, ezért ezen intézménytípus kezdőpontkénti megjelölése valóban elfogadható. Ugyanakkor a műből nem tűnik ki, hogy a rabdolgoztató ház

ugyanilyen egyértelmű végpont lenne az időskála másik felén – bár az tény, hogy a magyar szabályozás kapcsán utolsónak vizsgálja a szerző. Igazán helytálló a szerzőnek az a megjegyzése³, hogy a fenyítőház egy speciális csomópont, melyben a különböző középkori és kora újkori eszmék szintetizálódtak, hogy aztán ebből a „fekete dobozból” ismét kilépve és némileg megváltozva folytassák útjukat – ebből azonban a végpont meghatározásához még nem jutunk közelebb.

Akár szorosan kronológiailag nézzük, akár a jogintézmények fejlődését tekintve, nehezen érthető, hogy miért ott van vége a vizsgálódásnak, ahol. A fenyítőházak által képviselt eszmék „visszacsatornázódása” a büntetés-végrehajtási szervezetbe már korábban megtörtént Nyugat Európában, Magyarországon pedig eleve eltérő modellekről beszélhetünk. Ha pedig pusztán időrendileg nézzük, akkor nincs olyan esemény, amelyre azt mondhatnánk, hogy indokoltá teszi egy korszak, és ezáltal a értekezés lezárását.

Az értekezés véget ér tehát, és bár az előzmények vizsgálata megfelelő mértékben megjelenik a műben, legalább egy rövid fejezetet szentelhetett volna szerző a lezárt korszakot követően a jogintézmények további fejlődésének, illetve utóéletének vizsgálatára. Ennek keretében természetesen nem az lenne elvárható, hogy a jelenleg hatályos büntetés-végrehajtási szabályozást ismertesse, hanem az, hogy megemlítsen pl. a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. évi XXI. törvénycikket, amely kifejezett rendelkezéseket tartalmaz többek között a dologházi őrizet végrehajtására vonatkozóan.

Szintén a szerkesztésből adódik az a gond, hogy viszonylag gyakran fordulnak elő ismétlések az értekezésben. Néhol csak néhány sor, néhol viszont teljes gondolati egységek – gyakran idézetekkel együtt – ismétlődnek. Ez indokolt lehet abból a szempontból, hogy ugyanazok a problémák több szemszögből is vizsgálat tárgyát képezik a műben, azonban gyakran csupán az általános társadalmi háttérre vonatkozó fejtegetések ismétlődnek⁴, ezért ebben a körben lehet, hogy pusztán néhány utaló megjegyzéssel áthidalható lenne a kérdés.

A szerkesztés abból a szempontból sem teljesen koherens, hogy az értekezés első fejezete máris a kora újkor tömlőceivel foglalkozik, holott a szabadságelvönással járó szankcióknak természetesen vannak ennél korábbi történelmi előképei, melyek azután

³ 292.oldal

⁴ Pl. 133.oldal

szintén elemzés tárgyát fogják képezni a műben. Szerencsésebb lett volna az egyes jogintézmények kapcsán időrendben haladni, különös tekintettel arra, hogy adott egységeken belül is kissé „csapongó” a értekezés, mert a tömlőc születése kapcsán megemlékezik a legősibb időkről is, majd nem időrendben halad tovább, ezáltal az ókori előzmények bemutatására pl. csak később kerít sort.

A mű terjedelmére is figyelemmel üdvözlendő megoldás a szerző részéről, hogy az egyes fejezetek végén összefoglalót helyez el, azonban célszerű lett volna ezt a fejezet egyéb részeitől legalább egy alcímmel elválasztani.

„A történelem ismétli önmagát” idézi a szerző a társadalomtudományi toposzt a mű előszavában. És mint minden közhely mélyén, itt is lakozik némi igazság. Az ismétlődés ugyanis bár természetesen nem állhat fenn, ugyanakkor megfigyelhető egyfajta spirális mozgás a társadalmi folyamatokban, ahogyan újra és újra felmerülnek ugyanazok a problémák, hogy azután kiváltsák ugyanazt a hatást. A társadalmi változások a társadalom struktúrájának átrendeződésével járnak, ebből kifolyólag az újonnan elszegényedő rétegek a bűnözés útjára kényszerülhetnek, ez pedig a békés többség igényét generálja a szigorúbb büntetőpolitika irányába, ami a (neo)konzervatív büntetőpolitikai irányzatok megerősödéséhez vezet – ahogyan a szerző is utal rá, ez nemcsak az akkori állapotokra igaz, hanem más történelmi korszakok kapcsán is leírható. Ahogyan azután a jogalkotás reagál ezekre a folyamatokra, az újabb társadalmi változást vált ki, ezáltal pedig újabb jogalkotás válhat szükségesé, így a jogalkotás – jogalkalmazás – társadalmi változás örök körforgása az, amely az intézmények alakulását folyvást előreviszi. Az értekezés mai aktualitásokat is szolgál történelmi tanulságokkal⁵.

Jól mutatja be a szerző – és talán ez az értekezés első két fejezetének igazi üzenete – hogy egy adott jogintézmény mikénti alakulására mennyire rányomja a bélyegét az a kor és az a környezet, vagyis az a társadalmi közeg, amelyben kialakul. A deviancia mindig az adott kor viszonyai között értelmezhető – ez a helyzet a szegénységgel, a munkakerüléssel, sőt még magával a kriminalitással is. Az adott társadalom által deviánsnak tartott elemekkel szemben pedig az adott társadalom mindig a saját eszköztárából fogja kiválasztani azokat az eszközöket, amelyekkel – a társadalmat alkotó többség nézőpontjából nézve – diszfunkcionális egyénnel szemben fel kíván

⁵ Pl.: lázadás megelőzéséhez több őr kellett volna (422. oldal).

lépni. Ez lehet a dorgálástól kezdve a hóhér pallosáig bármi, így lehet akár a munkáltatás is. Fontos azonban, hogy mi az a társadalom által elérni kívánt cél, aminek az eléréséhez ezt a bizonyos eszközt igénybe kívánja venni – a pusztá megtorlás, a reparálás vagy a reszocializáció – vagy esetleg ez mind, együtt. Ezért válik kerek egészé az értekezés azáltal, hogy a szerző a vizsgált intézményrendszer gazdasági-kulturális hátterét is bemutatja. Nagyfokú interdiszciplinaritást is tükröz az értekezés. Utalok a „Reformjavaslatok” cím alatt⁶ kifejtett büntetőjogi kodifikáció történetre, amely nélkül ilyen magasságban a választott témát sem lehetne kifejteni. Majd a szankciórendszerekkel foglalkozásnál is ezt láthatjuk.

Ahogy a fenyítőházak kialakulásának kora átmenet a (rendi) feudalizmusból a (polgári) újkorba, úgy a fenyítőházak is alapvetően „multifunkcionális” intézmények voltak, ahol – bár nem feltétlenül békében, de – megfértek egymás mellett a nincstelen szegények, az elmebetegek, a bagatell-kriminális cselekmények elkövetői és a családjuk által ideutalt „rosszéletű” polgárok – velük szemben tehát ugyanazzal az eszközzel kellett a némiképpen eltérő célokat elérni.

Tudjuk, hogy a jogátvétel, a jogátültetés az egyik legnagyobb hatású folyamat a jogi intézményrendszerek történetében. Aforizmaszerűen úgy is lehetne mondani, hogy nincs új a nap alatt. Látható, de legalábbis feltételezhető, hogy az amszterdami fenyítőház az angol Bridewell – melynek a munkával nevelés a jellemvonása és már a jobbítás eszméje dominált - vette mintául és így tovább⁷. Ennek kapcsán érdemes emlékeznünk Alan Watson klasszikus példájára⁸: az ókori Mezopotámia területén élő egyes népek az ökor öklelése által kiváltott halálesetekkel kapcsolatos kártérítési felelősségre vonatkozó szabályokat ugyanúgy határozták meg. Az ember tehát – amíg teheti – nem talál ki semmi újat, hanem inkább átveszi a már adott megoldásokat és a saját követelményeihez, lehetőségeihez alakítva megpróbálja azokat alkalmazni.

Ugyanakkor, ha egy társadalom átvesz egy másutt már működő jogintézményt, az sosem fog pontosan ugyanúgy működni az új helyén, mint ahogyan a régiben tette. Különös figyelemmel arra, a szerző által is kifejtett tényre, hogy ami Nyugat-Európában szerves fejlődés eredménye volt, az Közép és Kelet-Európában csak egy a központi hatalom által elérni kívánt modernizálási kísérlet, vagyis nem egy társadalmi

⁶ 293. oldal

⁷ 191. oldal

⁸ Idézi: Varga Csaba: Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról, Szent István Társulat, Budapest, 2002. 189. o.

fejlődés által kiváltott jogfejlődés, hanem egy jogi fejlesztés által kiprovokálni szándékozott társadalomfejlesztési kísérlet volt.

A jogi szabályozás ugyanakkor nem pusztán szöveg, hanem önmagában is egy kulturális minta, ezért amint a szerző által vizsgált különböző országok által alkalmazott megoldások is mutatják, bár a problémák lényegüket tekintve hasonlóak (városba áramló tömegek, bűnözés növekedése, elszegényedés stb.) és a megoldási minták is adóttak, mégsem lesznek teljesen azonosak az egyes társadalmak által adott válaszok az eltérő kulturális háttérre tekintettel (e körben elegendő csak a szerző által is vizsgált protestáns és katolikus nézetrendszerek közötti különbségre utalni). Az intézmény kulturális telítettsége (pl. a holland minta kereskedelem-orientált szemlélete) nem tud átvonni Magyarországra pusztán azzal, hogy mi építünk egy épületet.

Bár végső soron nem a büntetőpolitika enyhülését hozó fenyítőházaknak köszönhetjük a szabadságvesztés, mint saját jogú büntetési nem megteremtését, azonban abban, amilyenre mára vált, a mozgalom komoly szerepet töltött be – itt jelent meg a fogvatartottak közötti differenciálás szükségességének felismerése, a reszocializáció, mint cél és a munkáltatás, mint eszköz és egyben cél, hiszen a kálvinista nézetrendszer a munkát már nem büntetésnek tekintette. Sőt még magának a progresszív büntetőrendszernek az előképe is⁹ felfedezhető e körben. A munkáltatás eszméje a büntetés-végrehajtás gondolkörének részévé lett¹⁰. Jól fogalmazza meg a szerző Amszterdam kapcsán az 1589-ben megjelenő három új elemet: a munka, a nevelés és a visszavezetés a társadalomba (reszocializáció)¹¹. Valóban máig ható elv: hogy a munka vezet vissza a társadalomba¹², a munka nevel¹³. Napjainkban is a munka az az út, amelyen keresztül a legjobban be lehet tagozódni egy társadalom közösségébe.

A korábban infámiával sújtott rabnak ennek folytán lett lehetősége becsületét megőrizve visszatérni a társadalomba, itt fordult először elő, hogy jogai is voltak, tehát nem pusztán tárgya volt a büntetés-végrehajtásnak (mint például a korábbi testi büntetések esetén), hanem alanya.

⁹ 177. oldal

¹⁰ 158. oldal

¹¹ 175. oldal

¹² 119, 122. oldal

¹³ 55. oldal

El kell fogadnunk a szerző azon megállapítását, a büntetésnek – legalábbis egyik – lényegi eleme a személyre szabott malum¹⁴, amelyet mindig az adott társadalom határoz meg. Beláthatjuk ugyanakkor azt is, hogy a személyre szabott malum nem lehet olyasmi, amit az adott társadalom nem tekint hátránynak. Ha az adott társadalomban egy társadalmi réteg tagjának gyakorlatilag egyetlen elvonható „értéke” az élete, vagy testi épsége, akkor velük szemben vagyoni vagy szabadságelvonó szankció nem bírna speciál-preventív hatással, illetve esetükben ezt a társadalom sem fogadná el büntetésként. Ha valaki társadalmi helyzeténél fogva kénytelen nap, mint nap megterhelő fizikai munkát végezni, amely pusztán annyi jövedelmet hoz, amiből éppen fenn tudja tartani magát, azzal szemben a munkáltatás sem lenne megfelelő büntetés. A társadalomnak el kell érkeznie arra a szintre, hogy a malumok differenciálásának ezen mértékéig eljusson.

A nevelés-javítás, mint cél szintén hasonló fejlődésen ment keresztül. A klasszikus keresztény (katolikus) világkép szintén célul tűzte ki az elítélt megjavítását, azonban ezt szenvedés útján kívánta elérni, és a cél nem is annyira az evilági nevelés volt, sokkal inkább az, hogy a szenvedések által megtisztulva a túlvilágra léphessen „megjavítva”, mígnem ebben gyökeres változást hozott a protestáns szemlélet. Szerző egyházi összefüggésekkel is foglalkozott¹⁵

Max Weber szerint a kapitalizmus lényege nem más, mint a gazdasági-társadalmi élet racionalizáltsága. Ezt a racionalizálási törekvést éri tetten remekül a szerző a munkáltatásnak a büntetés-végrehajtásba történő be-, pontosabban inkább visszavezetésében. Mert ez a racionalitás nemcsak a kapitalizmus térhódításával jelenik meg: gondoljunk csak bele, hogy nem legalább ennyire racionális a feudális jogrendnek a szerző által is idézett alapállása: miért alkalmazzunk szabadságelvonást a jobbággal, az alacsonyabb társadalmi rétegből származó munkással szemben, hiszen amíg be van zárva, nem tud dolgozni? Ez pontosan annyira racionális, mint ahogyan később a kapitalista társadalom eljut odáig, hogy miért akasszam fel a tolvajt, ha dolgoztatni is tudom? És itt még csak nem is a Voltaire-i humanista racionalizmusról van szó¹⁶, hanem pusztán formális, gazdasági megfontolásokról. Ugyanígy racionális volt a katolikus világképben a koldus szerepvállalása is – ahol a munka nem érték, sőt az önként vállalt szegénység sokkal inkább az, ott az emberek nem szívesen választják a jövedelemszerzés ezen módját, ha van egyszerűbb lehetőségük is. A fejlődés végén

¹⁴ 9. oldal

¹⁵ 67-68. oldal, 78. oldal

¹⁶ 299. oldal

azonban nemcsak a formális, gazdasági racionalitás miatt köszöntött be a szabadságuktól megfosztott személyek munkába állítása, hanem megjelent a formális mellett a weberi értelemben vett materiális racionalitás is, amely túlmutat a pusztán mennyiségi, haszonelvű számításokon és szélesebb spektrumú társadalmi, erkölcsi célokra is figyelemmel van, úgy, mint a nevelés vagy a reszocializáció. Ezen elemek megjelenése pedig egyértelműen a szerző által is – helyesen – hangsúlyozott protestáns erkölcsfilozófiai alapállásnak köszönhető. Így juthatunk el a testi büntetésként kezelt tömlöcöztetéstől a munkavégzés útján történő javításhoz.

Kiemelendő a munka szerepváltozásainak kidolgozása a büntetés-végrehajtás történetében.

Fontos megállapítása továbbá a szerzőnek, hogy a szabadságot elvonó, illetve korlátozó szankciók nem azonosíthatók csupán a „bebörtönzéssel”. Már a legősibb időkben is számos fajtája létezett a száműzetéstől kezdve a házi fogságig. És valóban, ha végiggondoljuk, ma sem csupán a szabadságvesztés büntetés vonja el vagy korlátozza az elítélt személyes szabadságát – ugyanígy befolyással van a terhelt személyi szabadságára a kiutasítás, a kitiltás, de még a közérdekű munka is.

A sok-sok intézmény bemutatása, leírása nagy kutatómunkát feltételez¹⁷.

Remekül nyomon követhető az is, hogy a társadalom az idők során átformálta a már létrehozott intézményeket. Ahogyan az elhagyott erődökből, kolostorokból büntetés-végrehajtási intézmények lettek, úgy lettek a fenyítőházak is a bűnözés átstrukturálódásával nem pusztán „dolgoztatóházak”, hanem komoly bűnözők őrzésére is szolgáló intézetek. Az persze már az egyes országokban eltérően alakult, hogy ez a korábbi funkció megszűnésével járt-e együtt, vagy a két funkció egymás mellett működött tovább – de akár így, akár úgy, ahogyan a korábbi kolostorok építészeti megoldásai determinálták a bennük elhelyezett büntetés-végrehajtási egységek megoldásait, úgy gyakoroltak a fenyítőházak is mindenképpen (pozitív) befolyást a későbbi szabadságvesztést végrehajtó intézetekre.

A munkabüntetések fejlődésének szemrevételezésekor kitűnik az a folyamat, ami talán így expressis verbis kimondásra nem kerül a műben, holott alapvető jelentőségű. Alapvetően kétféle út jelent meg a fejlődés során: az egyik, ahol cél a munkáltatás, amelyhez járulékosan kapcsolódik a személyi szabadság elvonása, illetve a másik, ahol a cél a szabadság elvonása és ehhez kapcsolódik a munkáltatás. Az értekezésben leírtak alapján egyfajta hármas tagolás, ha úgy tetszik „keretes szerkezet” állapítható

¹⁷ Pl.: 129. oldal

meg e fejlődés során: eleinte a cél az adott személyi kör (pl. hadifogoly rabszolgák) munkáltatása volt, ami szükségszerűen együtt járt mozgási szabadságuk korlátozásával is (hiszen ha nem kényszerítik őket maradásra, értelemszerűen elszöktek volna). Ezt követően a szabadságvesztés, mint testi büntetés térhódításával a munkáltatás másodlagos, a fogva tartást súlyosabbá tevő plusz büntetéssé vált (pl. nehéz vasakban végezte a munkát a fogvatartott, illetve eleve értelmetlen munkát végzett). E második kategória kapcsán belátható, hogy a munka hatékonysága itt semmilyen szerepet nem játszott, a cél a testi büntetés kifejezésre juttatása volt. Érzékelhető, hogy a fogvatartott munkája nem hajt hasznát a társadalomnak, ha az pusztán abból áll, hogy köveket cipel egyik helyről a másikra, majd vissza; illetve belátható az is, hogy a súlyos vasakkal terhelt rab kevesebb termelőmunkát tud elvégezni, mint ha ugyanazt a munkát béklyók nélkül végezhetné. A harmadik korszak azután mondhatni visszatér az első megoldáshoz, ám a hangsúlyok máshová kerülnek. Ekkor – a protestantizmus hatására – újra felismerik a munkáltatás fontosságát és nem pusztán gazdasági, hanem erkölcsi megfontolásokból újra hatékony termelőmunkával kívánják a rabokat foglalkoztatni. És a különbség a két korábbi korszakhoz képest az, hogy itt jelenik meg a korábbiak szintézise: egyrészt megvalósul a munkáltatás elsőbbségén alapuló fenyítőházi modell, amelynél talán kijelenthető, hogy a fogvatartás tekinthető inkább másodlagosnak a munkáltatás és a munkáltatás általi nevelési célhoz képest, valamint ebből a modellből, illetve ezzel párhuzamosan kifejlődnek az újfajta szabadságvesztés-modellek, amelyek azonban már immanens funkciójuknak tekintik a munkáltatást is.

A szerző az értekezésben több helyen utal arra, hogy az egyes fogalmak tartalma nem határozható meg pontosan. Az egyes korok, társadalmak, sőt szerzők eltérő tartalommal használták ugyanazokat a terminusokat, ebből fakadóan nem könnyen határozható meg az egyes kifejezések pontos jelentésstartalma. A szerző ugyanakkor végig következetesen használja a fogalmakat, ezért ez az általa írtak értelmezésében a legkisebb problémát sem jelenti. Ugyanakkor megállapítható, hogy bár a szerző pontosan definiálja az általa használt fogalmak tartalmát, így pl. azt, hogy mit nevez fenyítőháznak – sőt, külön fejezetet¹⁸ szentel a terminológiai kérdéseknek – az adott kifejezések azonban már az értekezés korábbi részeiben is előfordulnak, és mivel tartalmi meghatározásukra csak később kerül sor, ezért eleinte még nem tudjuk pontosan, hogy a szerző az egyes kifejezéseket milyen tartalommal használja. Ez azonban nem érdemi probléma, egy utaló lábjegyzettel könnyen áthidalható.

¹⁸ III/8. fejezet – bár tartalmát tekintve ez jóval több pusztán terminológiai fejtegetésnél.

Már említett nagy érdeme az értekezésnek, hogy nem pusztán a közvetlen tárgyat képező intézményeket mutatja be, hanem igyekszik feltárni az adott társadalmi-kulturális környezetet is, amelyben ezek az intézmények létrejöttek, működtek. Különösen pozitív ebből a szempontból a II. fejezet, mely szociális és ha úgy tetszik kriminológiai kitekintéssel szolgál a vizsgált korszakokra. Szerzőre egyébként végig jellemző, hogy széleskörű társadalmi összefüggésekbe ágyazva vizsgálódik az egyes korokban.

A szegénygondozás eleinte – mondhatni természetesen – a (katolikus) egyház feladata volt, és saját, a szegénységről alkotott világképével egyezően látta el a feladatát, amely azonban a társadalom számára diszfunkcionális kezelési módnak bizonyult. A protestáns szemlélet előretörésére volt szükség ahhoz, hogy ez a hozzáállás megváltozzék. Amíg „jó szegényt” segélyező személy volt a központi figurája a szegénygondozásnak, addig nem volt a probléma megoldható, hiszen a segélyező is érdekelt volt abban, hogy legyen valaki, akinek alamizsnát adhat, hiszen ezáltal saját üdvözlését mozdítja elő. A segélyezett pedig értelemszerűen érdekelt volt a rendszer fenntartásban, hiszen tényleges munka nélkül juthatott jövedelemhez.

A protestantizmus által kiváltott változásokat megelőzően tehát a társadalom elsősorban a szegénygondozásnak az ún. „nyílt” változatát alkalmazta. Ez a fajta gondozás inkább bentlakásos intézetek nélkül próbált meg a kérdéssel megbirkózni (pl. étkeztetés, alamizsna osztás), míg az ún. „zárt” szegénygondozás a gyámolításra szorultak ellátását különböző intézetekbe utalással kívánja megoldani (pl. szegényházak, „kórházak”). E körben megállapítható, hogy a katolikus eszményhez inkább a nyílt gondozás eszménye állt közelebb, míg a protestantizmus térnyerésével előtérbe került a szegények zárt elhelyezése. Ez egyrészt a két világnézetnek a szegénységhez való – a szerző által remekül kifejtett – viszonyából következik, másrészt abból a szemléletből, hogy míg a nyílt szegénygondozás esetén csak a kiadás jelentkezik, addig a zárt gondoskodás esetén a gondozott személy munkája révén vissza tud juttatni valamennyit a közösségnek, ezáltal ez a módszer társadalmi szinten kevésbé költségigényes, ráadásul a segélyezés ekkor már csak a valóban rászorultakra terjedt ki.

Nem elhanyagolható – mint arra a szerző is utal¹⁹ – a szegénygondozásnak a prevenciós szerepe. A rendészeti jellegű intézkedések képesek lehetnek megelőzni a bűncselekmények elkövetését, ezért bár az egyes egyének szempontjából a

¹⁹ 73. oldal

szabadságukat korlátozó intézkedések nem feltétlenül tűnnek előnyösnek, azonban ösztársadalmi szinten mindenképpen hasznot hordoznak. Furcsa abba belegondolnunk, hogy a munkakerülést „bűnnek” tekintő protestáns filozófia még a létező szocializmusban is tovább élt a közveszélyes munkakerülés bűncselekménnyé nyilvánításának formájában.

Azután persze a közigazgatási (rendészeti) jellegű megelőző intézetek profiljának letisztulása helyett, mint láthattuk, az intézményrendszer a büntetés-végrehajtás irányába mozdult el, azonban ez – a szerző kiváló meglátása szerint – termékenyítőleg hatott a rendszerre, ezért a fáradozások hiábavalónak semmiképp nem tekinthetők.

Itt azonban megfigyelhető némi aránytévesztés is az értekezésben. Míg a szegénykérdést a szerző példásan körüljárja, addig a bűnözés alakulásának nem szentel ekkora figyelmet. Holott – mint arra maga is utal és a címből is következik – nem a társadalmi problémák szociális megoldására helyezi a vizsgálódás fő hangsúlyát, hanem a büntetés-végrehajtási kérdésekre, ez pedig óhatatlanul azt jelenti, hogy a fenytőházak és hasonló intézmények lakóinak másik típusával – a bűnözőkkel – is legalább hasonló terjedelemben lenne szükséges foglalkozni.

Egyébként nemcsak a fenytőházak összetett népességét mutatja be kiváló részletességgel a szerző, hanem bepillantást enged az intézmények mindennapi életébe is, részletesen leírva mind felépítésüket, mind felszerelésüket.

A kodifikációk révén a szabadságvesztés büntetés előtérbe kerülésével együtt járt a büntetési elméletek és az intézményrendszer fejlődése is, ezt a szerző szintén kiváló alaposággal mutatja be. Találó hasonlat lehet; ahogyan a büntetési elméletek is kezdtek a tudományos magasságba emelkedni, úgy váltak a büntetés-végrehajtási intézetek is földbevéjt lyukakból magas és professzionálisan megtervezett épületekké²⁰. Szerző szinte egyedülálló virtuozitással kezeli a börtönépítészeti kérdéseit, az ebben kifejezésre jutó társadalmi szemléletet.

A magyar fejlődés bemutatása első pillantásra rövidnek látszik az értekezés egészéhez képest, azonban ez csak a felületes szemlélő számára tűnhet így, hiszen egyrészt az általános társadalmi leírások és filozófiai megalapozás e körben is irányadó, ugyanakkor – mint arra a szerző helyesen utal – Magyarország itt is mintakövető, nem

²⁰ A szerző egyébként ezen épületeket és a börtönrendszereket is remekül mutatja be.

pedig mintául szolgáló ország volt, ezért kifejezett újdonságra már nem kell itt számítanunk.

Ugyanakkor a magyar szabályozás és a vármegyei állapotok leírása néhol túlságosan is eltávolodik a tárgytól és a vármegyékre vonatkozó általánosabb jellegű megállapításokat is tartalmaz. Ráadásul míg a nemzetközi résznél világosan látható, hogy miért azon országokat mutatja be a szerző, amelyeket; addig a magyar szabályozás ismertetésekor nem derül ki az olvasó számára, hogy miért azon vármegyék helyzetét írja le, amelyekre végülis sor kerül. Ennél fogva az olvasó találgatni kényszerül, hogy vajon ezen vármegyék lettek volna az etalonok a magyar állapot vonatkozásában, esetleg ezekre nézve állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű forrás, vagy esetleg kizárólag ezekben a vármegyékben működtek olyan intézmények, amelyekről érdemes volt megemlíteni? Mindenesetre a fő vonulatot képező Zala, Pest és Vas vármegyéken túl más vármegyék, illetve városok is szóba kerülnek, ezért e körben mindenképpen szerencsés lenne legalább utalás szintjén megemlíteni arról, hogy miért is ezek képezték a vizsgálódás tárgyát.

Külön is ki szeretném emelni a zalaegerszegi börtönlázadás plasztikus leírását²¹, mely egyrészt érdekes és tanulságos színfoltja az értekezésnek, másrészt segít az adott korszak helyzetének pontosabb megértésében. E körben utalnék arra is, hogy a szerző bőséges levéltári anyagot használt fel kutatása során, azonban ez az olvasó számára csak annyiban realizálódik, amennyi beépítésre került az értekezés szövegébe, mert bár a továbbiak is pontosan azonosíthatóak a hivatkozások alapján, azonban részletes megismerésükre pusztán a mű elolvasása során értelemszerűen nincs lehetőség. Az ilyen események leírása viszont alkalmas arra, hogy az olvasó jobban megértse a korabeli döntéshozókat és ezáltal jobban értelmezhetővé válik; az egyes intézkedések megtételére miért pont akkor és miért pont az adott tartalommal került végülis sor.

A magyar fenyítőházakról szóló fejezet – természetesen – megemlíkezik az 1772-ben átadott szempci fenyítőházzal, illetve annak kalandos, költözésekkel tarkított működéséről. Utal arra a szerző, hogy a végülis Tallósról Szegedre átköltöztetett fenyítőházból az őrzés hiányosságai miatt sokan megszöktek, ezért a törvényhatóságok egyre kevésbé utalták ide rabjaikat²². Ennek kapcsán érdekességként megjegyezném, hogy a szökésekben – az őrzési hiányosságokon túlmenően – a szerző által is említett enyhe szankcionáláson kívül az is szerepet játszhatott, hogy az esetlegesen megszökött

²¹ 417. oldal

²² 444. oldal.

fogvatartottnak kevésbé kellett tartania a feltalálástól – Gere Sándor fogvatartott például tizenkét év alatt hatszor szökött meg. „Magos, 8 czolos, egész testére nézve vastag, hasas, széles mejjú, vastag lábú, tiszta kerek szép barna piros ábrázatú, kurta és ritkás hajú” – ez a személyleírás Ónodi Andrásra, ismertebb nevén Angyal Bandira, a híres betyárra vonatkozott, aki szintén megszökött a szegedi intézetből, ez alapján a személyleírás alapján pedig beláthatjuk, hogy nem lenne könnyen azonosítható.

Komoly elhatárolásokat tesz a szerző a VII. fejezetben, azonban a dologház-fenyítőház különbségtétel már a mű elején is megjelent, itt csupán a magyar viszonyokra való – egyébként fontos – fogalmi konkretizálás történik meg, ezért nem róható a szerző terhére, hogy ezen elhatárolásra csak a mű vége felé kerül sor.

„Legfőbb célunk: a rabok olyan állapotban szabaduljanak, hogy kint az életben talpra tudjanak állni. Csak így nem kerülnek vissza ide.” – nyilatkozta a közelmúltban a Szegedi Fegyház és Börtön ezredese²³. Valószínűleg ő maga sem gondolt arra, hogy ezzel egy évszázadok óta létező célkitűzést fogalmazott újra, melynek gyökerei már az első fenyítőházak idején megfogalmazódtak és azóta is fennállnak.

A történettudomány mindig is segédtudománya volt a jogtudománynak. Jelen esetben bírálói szempontból az a fő kérdés, hogy egy jogtörténeti témájú értekezés mitől lesz több, mint egy egyszerű történeti folyamatára, egy történelmi arcképcsarnok? Vagy esetleg elégséges az, hogy a szerző mértani pontossággal leírja egy jogintézmény fejlődését? Egy jogtörténeti tárgyú értekezés pozitívuma inkább az összegyűjtésében, leírásában és (újra)értelmezésében keresendő.

A jelen, egy rendkívül alapos kutatómunkán nyugvó értekezés kiválóan mutatja be azt a soha véget nem érő folyamatot, amely a társadalomból valamely deviáns cselekedet (manapság már kizárólagosan a bűnelkövetés) miatt kirekesztett személyek pozitív irányba terelését és a társadalomba történő visszavezetését próbálják elérni. A szerző olyan intézményeket vizsgál, amelyek bár régiek, de hatásuk mai napig tartó. A célok és az eszközök változnak ugyan, de az alapvető motívumok változatlanok.

Tudományfejlesztő hatása is várható, hiszen a jövőben a büntetésekkel, börtönüggyel foglalkozók számára jó kiinduló alapot nyújt. Hiánypótló jellegű, mind terjedelmében, mind minőségében tudományos monografikus jellegű mű publikálását mindenképpen támogatandónak tartom.

²³ Hogyan lehet az életfogytiglant elviselni? Magyar Nemzet, 2003. április 12.

Mindezek alapján jelölt kiváló munkája és személye messzemenően alkalmasságára figyelemmel javasolom - hivatásom szerinti stílszerűséggel indítványozom -, hogy a Tisztelt Bizottság Mezey Barna professzor részére az MTA Doktora cím odaítélése iránt szíveskedjék intézkedni.

Prof. Dr. Vókó György